

От і все.

(З Російсько Японської війни).

Звертало з пів-дня.

Лікарь Харбінського „сводного“ шпиталю, Келлер, швидко вбіг в довгий шпиталевий барак, повний поранених салдатів. Непоказний, низькорослий, чорнявий, він нишпорливо майнув проміж численними ліжками поранених, щось записуючи олівцем на зібганому в лівій руці паперові.

— Мулач, підеш до „слабосилої команди“. Лаштуйся,—миркнув на ходу лікарь, пораненому, що встав йому на зустріч, з виду татарінові, років 37,—миркнув і пішов далі, вимовляючи стемнене такіж слова подекуди иншим салдатам.

Мулач вперше чув слово „слабосила команди“, він не знав, що воно таке є, та й взагалі не второпав, що йому казав лікарь. Питаючи поглядом, поранений озирнув барак. Багатенько салдатів, вставши з ліжок, метушились; де які одягалися, тихо стогнучи. За трое ліжок оден тяжко поранений силкувався перевернутися на другий бік,

але даремне, — сили йому бракувало, пособити ж не було кому; зо всіх боків лежали не кращі за його, а милосердна сестра цілком була захоплена балачкою з лікарем в самісенькому кутку барака. Розмова, певне, була дуже смішна, бо сестра раз-у-раз заходилася реготом, аж котилася, і те голосне, сите, безпешне кехкання її заглушало безпорадний стогін недобитого салдата.

— Що мені казав лікар? Яка там „слабосила команда“, ти не знаєш? — звернувся Мулач до свого сусіди.

— Команда... слабосила команда — це пункт, збрище, до якого з шпиталів посилають салдатів, що почали вичунювати, спорожняючи в бараках місця для нових, недавно поранених на війні... Там уже в тій „слабосилій команді“, мовляв, видужують зовсім салдати і їх гонять битися знову, — відповів сусід.

— Так я-ж ще зовсім недужий, мені не можна...

— То вже лікар знає, — перепинив сусід Мулача. — Іди мерщій до канцелярії, щоб не спізнився; туди пішли, вважай, що вже всі виписані з тобою, — додав порадливо він.

— Поражуся з лікарем, — подумав Мулач. Хапцем напнув на опашки шинельчину, взяв черевика і пішов до канцелярії.

В канцелярії був натовп „слабосилих“. В одного на перев'язі теліпалася рука, в другого була прострелена нога і він сперався на милицю, в де-яких поодбивані були вуха, порозривані що-

ки, пронизані кулями животи, груди. Взагалі це були сухі, худі та бліді обличчя, з запаленими глибоко очима. Їм писарі писали іменний список.

Мулач присусідився до гурту, сказав своє ім'я, далі глянув навкруги,—думалося, бач, наглядіти лікаря, поговорити про свою неміч з ним. Лікаря на було. Хотів тоді Мулач вернутись до бараку, але і йому і всім иншим слабосилим казали в канцелярії дожидатись чогось.

Минуло, мабуть, більше години. Мулач ледве вже здужав стояти на ногах.

Аж ось двері рипнули—прибуло якесь заспане „начальство“, взяло список і розпочало кожного „слабосилого“ накликати на ім'я.

— Ну, реб'ята, не розбігатись, зараз підете до „слабосилої команди“,—гукнуло начальство, скінчивши перекличку.

— Я ходити не в силі,—приступив Мулач.

— Ще там вигадуй! Підеш...—Багацько вас таких... А йти не можеш—на те підвода єсть... Підводу подать!—покомандувало начальство.

Приїхала підвода.

— Садовисьь, татарська пико!—кричить начальство на Мулача, сердито вже.

— Батечку, ваше високоблагородіє, помилуйте! Я поранений п'ятьма кулями в живіт і в поясницю. Від жодного руху в середині болить нестерпуче, ніби ножем крає. Не можу ні йти, ні їхати. Зоставте ще трохи в шпиталі, змилосердіться,—став благати Мулач. А в очах сльози.

— Не варнякай, садовись,—грізно одказало начальство. Воно, бачте, поспішало до кумпанії „стукати“*), і виряжання поранених гаїло його. Мулач сів. Підвода рушила...

Між містом „Харбін“ і харьбінськими шпиталями, розташованими в урочищі „Мілеровські казарми“, тягнеться велика долина; ширина її—дві верстви; та не соковита паша на ній оксамитом стелеться, буяє на ній непролазний бур'ян, реп'яхи, та широколисті лопухи. В дощову добу долина вся поймається водою. Тоді годі заходжуватись достатись від шпиталів до міста: дорога по долині розквашується в якесь невилазне, глеювате багницько під саме черево коняці. Підводи грузнуть, люде в'язнуть в болоті. А як вигодиниться, як протряхне опісля дощу—новий клопіт: по розгруженій та струбулькуватій дорозі хоч не їдь підводу, печінки витрясе...

Сією долиною, після недавнього дощу, лежала дорога „слабосилим“.

Піші сак-так ще пленталися. Але Мулачеві було лишенько. Підвода — „воєнна двуколка“,—трясла, підкидала. Ось яма — струк! У Мулача все здвигнулося в животі і разом там ніби три ножі різнуло. А тут небавом грудка, знов — струк!—ще гірше різнуло і в животі, і в грудях,

*) Стукавка—гра в карти.

в вічню пожовтіло... Струг! — щось підкотилося до горла пораненого, заткнуло його. Мулач кашлянув—кров полилася з горла.

— Стій, —застогнав Мулач візникові,—я злізу, пішки як-небудь плестимусь.

Зліз додолу. Але ноги тремтіли, не несли, згиналися,—занадто сам був слабкий. Силкуючись, напружуючи останні сили, Мулач потупцяв за гуртом. Куди вже там тупцяти!—що ступінь, то гурт все далі, а він все зостається...

Вечоріло. Небо облягли чорні хмари,—зрідка став накрапати дощ.

II.

Смерть, страшна Смерть замислила побенкетувати. Вона знала, що люде, вславивши себе культурними, цивілізованими, не одкинулись від хижацьких нахилів, не втратили звірячих інстинктів; їй відома була їхня зажерливість, ненатла, страмна. І раптом на Далекий Схід пороснули озвірені люде, озброєні та зняряжені здобутками культури, вигадками науки: рушницями, шаблями, ратищами, кулями, гарматами, пекельними машинами, порохом, динамітом, лідітом. Людсьими захрясла вся південна країна Манчжурії, курці клонуть нігде.

Смерть сміливо підняла свою косу, дала гасло.

...Смерть! — співуче дзикнула куля.

...Смерть! — ревнула гармата.

...Смерть! — гадиною засичала, лопаючись, бомба.

...Смерть! — дзенькнула шабля.

...Смерть! — брязкнуло ратище.

І разом з ними, звідусіль, мов хвилі бурхливого моря, все, що єсть на світі, вимовляло, співало, голосило, пищало, кричало, репетувало, скреготіло: Смерть! Смерть!! Смерть!!!

Застогнав грім зброї, здвигнулася земля, не-свіцькі скрики мук, болі сконання сповнили повітря: *люде били людей.*

Але ввесь отой безоглядний, тисячоголосий, страшний галас, посідав регіт Смерти. Черства як камінь, немилосердна як кат, хижа як гієна, прудка, як сама думка, Смерть знай шугала з Ляояна до Дального, звідти понад Ялу, не спускала з ока Порт-Артура, кружила над морем, — і скрізь, як підбиті серпом колосся добірної пшениці, падали мертвими люде, збавлялось життя молоде. А Смерть не вгавала, упиваючись людською кров'ю: вона сипала густим грядом смертельні кулі на людей, щедро роскидала між ними черепки з гранат, копала під людьми підкопи і, з допомогою динаміту, одсилала їх гуляти під хмари, ставила капкани... Наслідком було одно: кров і не-свіцькі скрики — не-свіцькі скрики і кров, перемішані з безперестанною луною смертоносної зброї: Смерть! Смерть!! Смерть!!!

І Смерть реготалася, дивлячись, як люде вбивали, кришили самих себе; пекельним реготом реготалася Смерть над нікчемністю людей, над нікчемністю людських „славетних“ ідей, голосних

щоденних репетів: про братерство, рівність, безкорисність, гуманність і т. и., та ще гірше, ще ширше давала собі волю. Сім місяців уже не стихають гармати, свистять кулі, брязчить зброя, руйнує динаміт; сім місяців ллється людська кров; сім місяців корчаться люде в передсмертних ско-наннях, а Смерть не вгаває. Заглядає в найдаальші куточки залитої кров'ю країни, не спускає з ока навіть шпиталів, де гояться, вичунюючи, недоїдки війни—недобитки салдати.

Зараз осоружна, холодна, жорстка, немилосердна Смерть зближається до пристановища „недобитків“—Харбіна... ось вже шугає над їм.—Що воно таке?

Дощ сипле на землю, [пізня доба кутає все своєю чорною запаскою, але Смерть назорила на долині, близько міста, в бур'яні чоловіка.

Напнувши на голову шинелю, звязавши до купи будкою верхи високого бур'яну, він лежав під таким захистом і тихо стогнав.

— Бсть!—усміхнулась зловісно Смерть,—і зверху, з усієї сили шугнула вниз і стукнула свою жертву по голові незважливою рукою, отак, достоту, як б'є орел зайця.

Чоловік застогнав, кинувсь, зиркнув безпорадно і нестямно довкола. На чолі відбилися в нього благання рятунку, роспука...

А Смерть стусонула вже другий раз, ще міцніш.

Бідоласі забило памороки. Ошоломонілий, він приплюск важко до землі мов гнітом пригнічений. Губи прийшлися до вохкого листа лопухового. Се освіжило, вернуло до тьми мученика. Він поцілував якось вдячно листка, почав зводить до його руку.

— Дру...жина... ді...діточки... прощ...

Розлютована живучістю жертви, Смерть розігналася і осатаніло вдарила в третій раз по голові конаючого—на скільки здужала. Чоловік змовк на пів слові, тріпнувся, зітхнув і — виправився...

Дощ плакав по мертвому.

III.

— Йо-йо-о!—якимсь горляним, диким, немов силуваним, довгим звуком поганяв Китай кошлату кобильчину погожим ранком другого дня по грязкій дорозі від знайомої долини до міста. Присадкуватий, чорний як халява, засмальцьований, одягнений в синю „півспідницю“ та кундугунку з надміру довгими рукавами, що нагадували крила підбитої гуски, Китай сей повагом ступав побіч двохколесої тарадайки, „гарби“ по їхньому, і підганяв запряжену в неї невелику, але жиливу кобильчину безперестанним горляним, диким, немов силуваним, довгим звуком: Й-о-о!

На гарбі лежала сумна поклада: неживий салдат. Мокрий як хлющ, посинілий, без шинелі, босий, задубілий лежав навznak мрець на трясь-

кій „гарбі“. Одна рука його була притиснута до грудей, друга простягнена впововш тіла і сціплена в кулак. В кулаці зеленів забганий лопуховий листок.

Червоне, холодне, мов електрична куля — сонце вже височенько підбилося. Дорогою безперестанно йшли люде. Стрінувши сумний поїзд, вони минали його мовчки, перехрестившись тільки, а то-й так. Але находилися й цікаві:

— Гей, ходя! А де се ти мерця запопав і кудою його провадиш?—питали вони.

Та на такі запитки Китай відповідав все одно.

— Моя лай цзао-ці ге-цао. Мая шібно кань-цзянь пу-шанго: мало-мало капітан ломайло - контрамі есть. Моя везі ю показал шібно капітан штабу.... Шанго?!

Ця мішанина китайської мови з російською, значила ось що: я прийшов ранком косить траву. Я небавом вглядів недобру справу: мертвого, неживого салдата. Я везу його показать начальнику штаба... Добре?!

Китай оскирявся, пильно оглядаючи допитчиків, своїми вставляними навкоси очима. Хитрий Китай дознавався, чи не відгадують брехні його. Він, дійсно, надібав ранком мертвого Мулача, вийшовши вкосити бур'яну на долину. Але надібавши, він насамперед сцуприкував з нього черевики, роздяг з шинелі, забрав все собі, а потім вже поклав мерця на гарбу і повіз до Окружного Штабу сумну найду, рахуючи на нагороду.

Та задаремно китаї непокоївся: хто стане дізнаватись правди про одного салдата в морі людської крові і горах людських трупів?!

От тільки писареві Харбінського сводного шпиталю припадала робота. В шпиталь донесли, що вчора, як прийшла „слабосильна команда“, то не долічилися Мулача. Треба було давати цьому раду.

Не довго ламав голову писарь: діло привичне. Він за три хвили змайстрував ось яку „бомагу“:

„Въ Окружный Штабъ Военно - Окружныхъ Управлений Маньчжурской Арміи. Рапортъ. Рядовой Дагестанскаго полка Шехтманъ Мулачъ при слѣдованіи 5 сентября въ числѣ 45 больныхъ въ 4 Слабосильную команду при посыльномъ отъ команды, будучи на лѣвомъ флангѣ, незамѣтно отсталъ и отлучился отъ команды. По справкѣ во всѣхъ слабосильныхъ командахъ, госпиталяхъ г. Харбина и Управленіи Этапнаго Коменданта, Мулача нигдѣ не оказалось. 6 сентября 1904 г. № 589“.

От і все.

„Христолюбивий воїн“.

(З російсько-японської війни).

Осінь.

Тихо та сумно в покійницькому полотняному наметі побіч Харбинських „зводних шпиталів“. Ні рідної неньки, ні вірної дружини, ні сестриці-жалібниці не видно тут, хоч мерці в наметі не переводяться. Одхилились двері—в намет вступив, з цебром літепла в руці, п'яний-п'янезний, навмисне приставлений, салдат, щоб опорядить „на той світ“ тільки що сконавшого військівця.

— Х-га, голубець, здоров був!—обіззавсь салдат до мертвого. Тушки-тутушки, потягаєшся та вилежуєшся?... Ліньки справляєш?... Ось я тебе одволожу—сполосну трохи з цього ось цебра, що несу, мій ти...

І привіт вивершився такою цинічною, соромицькою, гидкою, салдацькою лайкою, від котрої порядний, статечний чоловік чхнув-би, ще й не раз.

Але зараз ніхто не чхнув. Довгі бараки військових шпиталів, побіч намету, байдуже гналися

впловдовж скілько-видною стайкою, надуті як сичі, повним-повні „христоролюбивих воїнів“, скалічених в бою. А сиза кушка—ніс п'яного салдафона, що привітав так приязно мерця-війсківця, певне був при звичаєний ще й не до такої гідкої понюшки.

Зате лайку підхопив осінній маньчжурський, злий як оса, гострий як бритва, вітер-белебень, безладно крутнув нею в покійницькому наметі, брудом її хльоснув об стіни. Пручаючись, лайка ринулась догори, на бігу зневажливо поцілувала убогого хреста зверх намету, та й повіялася не-путяще на очерети та на болота.

Небіжчика лайка не насмілилася черкнути, не зважилася осквернити...

Не завадила-б лайка мертвому, хоч-би й черкнулась його: був се вже не чоловік—був труп. Бездушний, висхлий на сухарь, худий як скіпка, лежав труп горілиць на дерев'яному, грубому столі, посеред тісного намету. Ноги-кістки, обтягнені жовтою, цупкою шкірою, дебелили з усієї сили впростяж, мов вила; живіт запав, при-сох до спини; груди з рельєфно визначеними ребрами, продірявлені в кількох місцинах кулями, ніби проточені червоточиною, п'ялися догори, мов натягуючи повітря в себе для важкого зітхання; на грудях лежала скандзюблена, синя як калія, одним-одна рука,—замість другої руки стир-чала свіжа кукса. Шия немов мотузка, лице з жовта бліде, ніс загострився, а очі, напів заплю-щені, були реальною відповіддю на вірш Пушкіна:

Окна мѣломъ забѣлені,
Хозяйки дома нѣтъ...

Три застібки від дверей намету—на мотузках три цурки, завбільшки з голуб'яче яйце,—безугавно мотлялися на вітрові і в'їдливо, мов довбешками, голосно стукали мерця по лобі: тра-тра-тра, тра-та, от як стукають стукали в млинкові підчас нерівного вітру.

Живому салдатові, що прибув у намет, байдуже було до цурок. Не зважаючи на них, він приступив до столу.

— Ке, лишень, мені свою подорожню на той світ,—мов до живого, звернувся салдат до мерця. І, нагнувшись, почав одв'язувати обвинутого кругом руки трупа маленького папірця. Папірець цей примотувався до кожного мерця в шпитальному бараці, на знак того, хто саме помер.

„Рядовий 124 пішого вороніжського полку, Олексій Готлевський, селянин з Поділля, православний, 25 років, жонатий“,—стояло на папірцеві.

— Х-ге... Готлевський... Олексій Готлевський... жонатий...—вимовляв, передихаючи, салдат, читаючи папірця, мов йому дивно було, як таки простертий перед очима труп міг мати ймення, та ще й Олексія, а прізвище—Готлевський, ще й бути жонатим.—Еге-ж, говорив він далі: я... теж рядовий... Рет... Степан Андрієвич Ретньов..., не жонатий, але...

В цю саме хвилину Ретньов закріпив на шиї в трупа, поруч з мосянжовим хрестиком, маленького капшучка. Щоб-це ж воно могло бути?—подумав Ретньов, длубнув у капшучок і добув звідти... старанно зобганого листа.

„Серденько Олексію, дружина моя любі!—стояло в листі. Посилаю тобі щирого і низенького, до землі, поклону. Кланяються тобі також діточки: Василько й Степанидка. Чи довго оте нещастя—війна буде? Чи скоро тебе пустять до-дому? Хапайся, голубчику, дедомоньку, бо горе тут без тебе коїться: тини біля дворища хиляться, стріха на хаті і на хлівці осовується, теличка-єдиначка наша без паші звелась, ребра крізь облізлу шкуру пнуться... Зруйновано наше кубелечко, запомоги нізвідки немає, поденного мого заробітку хоч би на харч дітонькам та самій вистарчило. Як-би сього поля хоч борозна була, можна-б хоч застановити кому за гроші, поки ти вернешся... І де ця війна взялась? І кому вона потрібна? І на віщо вона? Недавнечко пан-отець у церкві вичитував, що воюють „за віру, царя й отечество“, взивав салдатів—„Христолюбивими воїнами“. Що це воно таке—я толку в голові не приберу? „Христолюбивий воїн“—це ніби-б то Христос, виходить. Ну, а за яку-ж віру, або отечество ти воюєш, не знаю? Може за тамошні, за китайські?... Степанидка все питається, чи скоро татко прибуде? Худа-худа наша донечка, мов воскова. Чи воно од картоплі, що нею ми тільки

й живимось, чи... чи вона посиротить нас хоче... Не приведи, Боже, ще цього нещастя“.

Час майже вивітрив з голови Ретньова хміль. Проте він читав листа якось хитаючись увесь, немов без краю п'янезний, а коли, скінчивши читання, підвів голову—його не можна було пізнати. Безтямним поглядом дивились впростяж пригаслі очі Ретньова, болісно кривились губи, а на лиці відбивалась така глибока туга, така безнадійність, така прикрість, такий сум, така покірливість перед чимсь невблаганним, перемішана з одчаєм, з жахом,—яких неспроміжно розказати людським язиком, неможна написати ні жадним пером. Подивився довкола—і голова його важко схилилась до грудей. Задум опанував салдата.

Одна по одній роїлись думки в голові Ретньова, виринали затамовані горілкою згадки. Найсамперед згадалась позиція, куди його, нагло одірвавши од рідного дому, приставлено спочатку. Страшними, живими рядами повстали в уяві фортеці, редуті, люнети, ложементи, вовчі ями, колючий дріт, фугаси, камнеметалки. Салдати, салдати й салдати,—куди глянть. Великою кривавою плямою здається сонце, повите, мов хмарою, порохом димом... Мокре від людської крові, від мозку людського, з божевільними очима, метушиться військо між купами трупів: стріляє, падає і вивершує собою криваві гори... Мріють аж мигтять, червоні хрести лікарського та санітарного персоналу... Ось його, Степана, ранено... він довго

гоївсь, а скоро став на ноги—призначили порать мерців... Незабаром ось і на позицію знову поженуть і... напевне, не далеко той час, що й його хтось опорядить на той світ...

Врешті-думки спинились на мерцеві Готлевському, на його безталанній сем'ї... І жаль, дуже жаль стало молодого життя небіжчика, нагло, живосилом збавленого, зламаного, ні-за-що ні-про-що. І прикро і досадно зробилось на людей—на живих, розумних людей,—що затіяли безглуздя—свідоме, узаконене вбивство людей—людьми.

Але нараз Ретньов кинувсь, стріпнувся, виправився.

— Взивають мене п'яницею,—вимовив він сам до себе. Здобра я розпився?! Та же-ж збожеволієш тут, в отсій атмосфері крові й смерті, як не будеш задурманювати голови горілкою.

Ретньов похапцем сягнув в довгу кишеню шинелі, похапцем добув звідти пляшку смердючої, отрутної китайської „ханжі“ і жагливо, безтямно принав губами до пляшки. В міру того, як булькала в горло „ханжа“, Ретньов несамохіть все більш запалювався гнівом проти всього на світі, навіть проти самого себе—це була реакція недавнього жалю жорстоко скривдженого чоловіка. Одхилився Ретньов од порожньої пляшки—лютий, червоний.

— Е, канальство, довго ще я буду панькатися з тобою!—скрикнув Ретньов до трупа, немов до

живого чоловіка,—злість шукала собі виходу. З цим словом він вхопив до рук цебро літепла, що приніс, бурхнув зо-зла на трупа і почав віхтювати дебелу, жовту, цупку шкіру.

— Раз-два, по салдацькій! Скоро, бистро, швидко. Раз-два!—бурмотів Ретньов, шуруючи й грубо шарпаючи на всі боки трупа. Кінець, х-ху!

Ретньов став одсапувати. Вода стікала спрокволу з трупу на стіл, а звідтіля сльозами,—рясними сльозами—сипалася до-долу, замерзала на земляній підлозі. В свою чергу труп намочений і не витертий до ладу, значно одмінився на повіках, на лиці, грудях — скрізь вода закрижавіла, обгорнула мерця льодяною кригою.

Тим часом отрута випитої „ханжі“ вже справляла своє діло: Ретньов соловів і м'якшав.

— А тепер заходимось і прибрати покійничка, — сказав, перепочивши Ретньов, майже лагідним, п'яним голосом. Тільки, в-віщо-ж одагти його? Скільки канючив у начальства: хоч-би мундирця, хоч блаженського, дали, шкарбани там які, штани, —полагається-ж! Так де тобі, навіть панчох шкодують. Сорочка—от і ця недовга! Латаються біля нашого брата, руки гріють. Ненажери!.. Ну, та не гнівайся, небіжчику, ось бач, яку білесеньку льолю здобув тобі?! І він підняв і стріпнув в руці полатану, чорну, шкарубку сорочку.

Як вдягав Ретньов мерця, то щось дуже хрущало—чи суглоби та поперебивані кістки трупа, чи закрижавіла на ньому вода,—не звісно.

— Х-га, вбрав, а тепер—бобовки,—обізвався ніжно вже п'янезний Ретньов до мертвого. Сінця намовив в тісній твоїй хаті, застелив марлю... Все!... На вічний одпочинок бобовки... „Христолюбивий воїне!“

Ретньов вхопив обіруч трупа, виніс з намету й положив у соснову, блаженку трунку...

Швидко-швидко, похапцем, прогагакав піп над мерцем одправу на другий день. Воно й не диво: мороз немилосердно давив, аж скалки скакали, очі злипалися. З'явилися мари...

І недалечко за наметом, до гурту численних хрестів сумного гробовища, присусідивсь ще один хрестик, а під ним несміливо надувся горбок землі—могила „Христолюбивого воїна“.

Тільки галонька закряче

Над горбочком сим;

Тихо хмаронька заплаче

Дощиком дрібним,—

як куриця лапою, чорнилом вивів п'яний Ретньов на хресті Готлевського, колись і десь підслуханого вірша.

На війні*)

(З записок самовидця).

Фортеці, редут, люнети, ложементи, вовчі ями, колючий дріт, фугаси, камнеметалки...

Рушниці, шаблюки, ратища, кулі, гармати, пекельні машини, порох, дінаміт, лідіт,—

Атрибути війни.

Мокре від людської крові, од мозку людського, з божевільними очима, метушиться військо між купами трупів: стріляє, падає і вивершує собою криваві гори... Звідусіль, мов ритми хвиль бурхливого моря, все довкола вимовляє, співає, голосить, пищить, кричить, репетує, скреготить одне страшне слово:

— Смерть!

Мріють, аж мигтять, червоні хрести лікарського та санітарного персоналу: рятують поранених.

Великою кривавою плямою здається сонце, повите, мов хмарою, пороховим димом. Я стою побіч тимчасового шпиталевого бараку, на скосі

*) Цей кривавий малюнок війни записано на полях Маньчжурії в 1904 році.

Автор.

земляного захистка-валу,—стою і дивлюсь впростяж. А по під валом, скільки сягає око, коливається стальна щетина багнетів, мигтять ранці, торбини, підторбини, патронташі, казанки, бутелі,—запасні батальони проходять на позиції. Поважні, але цвітущі лиця, журні, але живі очі... який контраст з тими вояками, що лежать в напіввохкій землянці—шпиталевого бараку!

Я тільки що вийшов з землянки. Вийшов, але перед очима ще й досі, як жива, стоїть картина, що довелось там вгледіти. На однім операційнім столі лежить худий, висхлий салдат, років 36-ти. На очах запинало, біля носу сітка, насичена хлороформом. Груди хвилюються не знизу вгору, а якось від одного боку до другого. І дивовижно, ненатурально хвилюються: один час швидко-швидко, мов тріпається безпорадно пташина, спіймана в сільце, потім цілком замруть, нерухомі стануть... А ніж лікаря вганяється в худе тіло, обтягнуте жовтою шкіурою: ріжуть по троцену ногу вище коліна...

На другому такому-ж столі лежить салдат—російський німець, ще худіший, якийсь прозорий увесь.

Йому вилущують в плечі поранену праву руку без хлороформу,—слабий занадто, не виживе присиплення. Терпить... терпить, аби лишитись живим. Ріжуть нерви, витягають завязуючи кровоносні сосуди—він не здвигнеться. Тільки раз-у-

раз безкровні губи його ворущаться і тихий, ледве чутний, голос жадібно питає:

— Тепер буду вже жить? Жить буду, пане лікарю, буду?

Яка жага життя!

А лікар, схиляючись тим часом до свого асистента, ще слабше, ще тихше шепоче:

— Дві-три години протягне, не більше. Спаси не сила: підкинулась гангрена.

За дверима операційної мигтять мари. Там, на численних ліжках, поставлених в чотири рядки, кандзюбляться поранені. Скільки з них бьється в муках сконання, де-які—вже випростались... А носилки все мигтять... Санітари односять мертвих до мертвецької.

Прибитий, приголомшений стражданням, मुकати поранених „жертв війни“, лишив я операційну, вийшов з бараку,—і, як на гріх, зустрівсь з цими здоровими людьми-салдатами, що йдуть на смерть... І це сонце—крівава пляма, як ознака того, що саме чекає цих здорових салдат... Серце шмагується, голова паморочиться, у висках стукають молотки, а перед очима замерехтіли зелені кружала.

— Боже, спаси їх,—шепочуть губи.

Враз розтинається пісня:

Молодий козаче,

Чого зажурився?!..

Оттут, проміж людського лиха, сліз, проміж людського божевілля, озвіріння, блиснула ця

святиня України—ця пісня, блиснула якось неважливо, ненатурально, напружено, полохливо і непевно. І ту-ж мить порвалася... іменно порвалася, як натягнута струна, як незабаром, в божевільнім бою, порветься і саме життя отих салдат, що живим морем плинуть повз мене, йдучи на позиції. Прощайте, батьки численних сімейств, ніжні і дорогі брати своїх жалібниць-сестриць!..

Кров і сльози, сльози і кров, і силоміць вкорочене життя, і навіки загублена доля, назавсігди розбите щастя тисячі тисяч людей...

Молодий козаче,

Чого зажурився?!—

ще раз завів хтось пісню. І замовк.

— Навіки.

Милосердні сестри.

Є слово на світі, при якому радощами грає моє серце, якимсь святим почуттям сповняються груди. Те слово—„сестра“. Святе, величне, чудове слово! Яскраво при цьому слові встає в моїй уяві та кохана родина, та сестриця-жалібниця, що глибокі моря жалем висушує, кам'яні гори грудьми пробиває, поля широкі сивою голубкою перелинає і прибуває до кривного брата, щоб розважити його, зарадиж при лихій пригоді; увиджується євангельська сестра Марія, що припадала до ніг Ісуса. Врешті встає в моїй уяві прегарний, чарівничо-знадний, ніжний образ сестри і няньки нашого великого Кобзаря, Катерини, яка, побиваючись за маленьким братом, що десь помандрував, забула про власне тіло—зріклася їжі, а коли повернувся брат до дому, повела „приблуду“ спати, положила на постіль, перехрестила, поцілувала і всміхнулася...

Такі уяви встають мені при слові „сестра“. Але доточіть до цього святого, величнього, чудового слова: „милосердна“— і мене відразу струсне лихоманка обурення. З цим словом з'єднані у мене

дикі, ганебні, сумні спогади з минулої Російсько-японської війни.

Прослуживши в армії півтора року, спочатку в „сводныхъ госпиталяхъ“, а далі—в „Отдѣлѣ эвакуаціи Краснаго Креста“ і завжди працюючи поруч з милосердними сестрами, я мав час і змогу не аби як придивитись до них. Свої спостереження і подаю на суд громадянства, застерігаючи заздалегідь, що не маю найменшої гадки складати пасквіля, закидати що-будь зле самій ідеї інституту „сестеръ милосердія“, або зменшати значіння сестер взагалі. Я подаю лишень те, що було, факти, яких, на мою думку, не повинно було бути, бо вони йдуть в розбрат з обов'язком милосердної сестри.

У мене переховується список з офіційно-конфіденційного листа уповажного Червоного Хреста, чиновника особливих доручень Переселенського управління, д. Шлікевича (25 серпня, р. 1905) до Головноуповажного князя Васильчикова *): автор листа, розповідаючи про один, новоприбувший з Росії відділ сестер і кажучи, що в нім стрівались навіть неписьменні сестри, що в поїзді вони, їдучи в Маньчжурію, смотали горілку з офіцерами і відносини в них були остільки вільні, що один офіцер поплескав сестру по щоці, ніби то в жарти,—робить такий висновок: „Я убѣдился,—каже,—какъ въ томъ, что нѣкоторыя изъ нихъ (сестер) производили странное впечатлѣніе своимъ неинтеллигентнымъ видомъ, неряшливостью

*) Колишній міністер хліборобства.

костюма, такъ и въ томъ, що ихъ поведеніе—если не могло быть названо въ полномъ смыслѣ слова неприличнымъ, то во всякомъ случаѣ не соотвѣтствовало поведенію воспитанной дѣвушки“.

І от такими сестрами „съ поведеніемъ, несоотвѣтствующимъ воспитанной дѣвушкѣ“, захрысла Маньчжурія. Без любви, без прихильности до виповнення обовязків сестри, без сердечности, без щирости, щоб упадати за покаліченими людьми, вони як стій поглянули, посіли, розбавили в собі той'нечисленний процент дійсних сестер—чудових, святих жінок,—які, гріх потаїти правду, були на війні, сяли величністю своїх прекрасних душ, дивували своїм героїзмом. Запанувала розпуста, вакханалія, розпочалось безсоромне нехтування високих обовязків сестри, куди не глянь, куди не поткнись. Яко покажчик сього, подаю уривок з листа милосердної сестри до своєї товаришки:

„...Офіцерів, лікарів, чиновників скільки завгодно тут, всі до жіноцтва, аж скавучать,—пише сестра.—А ми цьому й раді. То оце, скоро примеркне, злине на землю вечір,—зараз ми, сестри, косинки геть з голови, нагрудники з червоними хрестами на бік, миттю передягаємось в капелюхи, в цивільну одіж і махи в театр, в цирк, або куди в сад на всю ніч! Гуляєм... весело...—я тобі й розказати не можу, як! Завжди, отак біля другої години зпівночі, опісля гулянки, обовязково хилимо до ресторану. Випивок, горілки, вина, пива, шампанського — хоч залийся; їжі—хоч розперейсь!

Гомін, регіт, співи, пустощі—не стихають! На сході небо почне шарітися червоними сполохами, тоді ми вирушаємо до шпиталів: все попарувавшись, попарувавшись—цілий довгий разок хурманів! Тепло та гарно так на душі, захмелену голову схилиш на груди своєму кавалерові, ніби не зумієш, а він—не в тім цвяхом битий—одною рукою стисне стан міцно-преміцно, а другою підійме схилену голову за підборіддя та і впнеться в твої губи своїми губами... Ох! А літом, як погналось зілля біля шпиталів, як забували гаолян, чуміза побіч на китайських ланах—ото лахва настала: візьмешся за руки з „ним“ та між зілля і шугнеш, і голів не видно... Пронюхали про се якось салдати, зачали стежити за нами, на „влови“, мовляв, зачали ходити: гляди—і спобіжить, застукає, як саме розпочнеш цілуватись, або що. Зараз десятку карбованців йому в зуби: на, та цить! І пари з уст не пускає, мов йому заціпить. Іде дудлить горіляку, йому цього тільки й треба. А нам весело“...

Так писала сестра, так воно було і навспражки, сам я тому свідок. І це торкається не одиниць—торкається до всіх сестер, за винятком лише згаданого вище нечисленого проценту справжніх „сестер“—святих, чудових жінок.

Звичайно сестрам, що стрівали сонце під брязкіт ресторанних чарок, або в гаоляні з „ним“,—в шпиталях було не до роботи: ранком, поки робилась візитація недужих та покалічених,

поки густіще вештались між ліжками салдат лікарі, вони, хоч аби як—та виконували свої обов'язки. З раннього ж обіду, коли лишався в шпитальових бараках єдиний вартовий ординатор-лікар,—сестер і не заглядиш: вони спали, чи й так сиділи в своїх затишних кімнатах, не маючи ані найменшого бажання панькатись та піклуватись біля нечепурних, смердючих поранених та хворих салдатів.

Підрання, догляд, упадання за пораненими та недужими—все звалювалось на хвершалів-салдат. А се-ж відомо, що як не розривайсь, як не бийсь, як не крутись, а дванадцятьма руками не вхопиш того, що потребує двадцятичотирьох рук. Цілком натурально і зрозуміло, що хворі і поранені раз-у-раз витерплювали і „недогоду“, і „шкоду“ і „невигоду“, а хвершали—ся під'яремна, „сіра скотина“, мовляв,—кажучи за небіжчиком Драгоміровим,—брались на відповідь за це. Скарги хвершалів не мали успіху: за сестрами, яко за „привіллеєированими лицами“, тяглась рука. Траплялись, та й не рідко, випадки, що хвершали з невидержки фізичної і моральної утікали з шпиталів на позиції.

Модні причіски, фарба, корсети—уживались сестрами, як найширше. А хто-ж не погодиться на цьому, що „засупонившись“ корсетом важко не то що нахилитись до ліжка пораненого—ворухнутись важко, дух випірає, а над косами по три годині гаїш, причісуючи, хіба задля того, щоб

зараз зіпсувати їх, нахилившись до праці?! Генерал Хлиновський, з приводу цього, видав цікавий наказ по санітарно-евакуаційній часті Сібирської військової округи (10 травня, р. 1905, Ч. 24 § 2), уривок з якого я й переказую в українському перекладі: „...Часто й густо і, на жаль, не в самих поїздах тільки, сестри дозволяють собі самоволю... вигадують свої порядки, одіж. Признаюсь, аж ніяк не можу зрозуміти, як можливо єднать святий і величній подвиг служення хворим і покаліченим воїнам з мудрованними причісками, косметиками і кокетними деталями одіжі і як се люде не можуть зрозуміть недоречність і навіть образливість всієї отої дрібноти для святості місцин, де ціла прірва нещастя, горя, стогону, сліз і мук. Не сестра милосердна та, в чийй душі панує жєнщина“.

Так писав генерал Хлиновський. А ось витяг з протоколу старшого над відділом евакуації, д. Ханенко Б. І. *) (30 травня, року 1905), що розформував 12-ий санітарний поїзд Червоного Хреста через те, що в дорозі сестри його: „...при исполненіи своихъ служебныхъ обязанностей на поѣздѣ, вели себя непристойно, напивались до пьяна, не стѣсняясь присутствіємъ поѣздной прислуги, принимали на поѣздѣ офицеровъ, причемъ, для интимныхъ сношеній, запирались съ ними наединѣ въ помѣщеніи вагоновъ“. „Інтимні“

*) Описля член Державної Ради.

відносини, „непристойне“ поводження і така інша „грязь“ викривались не на одному цьому поїзді і коли більш не розформували їх, то єдине через те, що, почавши се робити в кожному випадку, довелося-б розформувати трохи чи не всі санітарні поїзди. Що до поранених в поїздах, то вони... з лехкою душею припоручались сестрами санітарам-салдатам в дорозі що-разу.

На додаток нагадаю ще про одно спостереження: межі сестрами помічалась велика жага взяти шлюба, одружитись. Здатність, зугарність, хист, легальні і нелегальні засоби—все уживалось на те, аби штучно заплутать плетениці і заповнити в них „симпатію“. А місцем для плетениць не перебірали. Наприклад, одна сестра висловлювалась у своїх почуттях коханцеві саме в той час, як побіч неї вмірав на ліжку припоручений на її догляд салдат; недобиток-полтавчанин бився в передсмертному сконанні, харчав, кидався. Але сестра, козир-дівка, ніякісної уваги на це, спокійнісінько сиділа собі вкупці з коханком і висловлювалась, як то вона безмежно, гаряче і палко його кохає... Чи треба розповідать, що багато сестер—досягли свого?

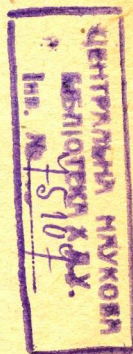
Багацько, дуже багацько такого я міг би ще розказати. Але важко, та й наведеного досить, щоб побачити, як стояла у нас справа з милосердними сестрами в минувшу російсько-японську війну. Що спричинилось цьому? Підупад моралі проміж людністю? Непопулярність війни, що ви-

бухла на ґрунті авантури, шахрайства та злочинства злиденної жмені зажерливих, ненадлих бюрократів, яка викликала в розсудливій частині громадянства обурення, розхолодила патріотизм і альтруїзм і одвернула від себе кращих людей? Протекція „міцних сього світа“ і легкі, хапані, зпочатку чотирьохтижневі, а далі — зменшені, здається, па половину курси для витворення робітниць на ниві милосердя, що дали спромогу запнути білі хустки і начепити на груди червоні хрести всякій шушвалі: швачкам, прачкам, куховаркам, покоївкам, розпустницям, потаскухам? Чи, може, місяшна платня, положена на війні сестрі: 30 карб. основних, 15 — додаткових; карбованець, два, а то й три — суточних; „стол натурою“; 50 коп. що-дня на поліпшення їжі; пайок: мясо, борошно, крупа, цукор, чай то що; одіж вся до рубця (мінімум 90, максимум 150 карб. на місяць на готові гроші всього), а також поважне становище сестри, а до нього деньщики, що і на посылках бувають, і постіль стелють, і сміття метуть, і топлять хату, і їсти подають, і одіж чистять сестрі? Що?

Р. С. Ця моя стаття написана, скоро я повернувся з війни. Я мав на думці подати їх кілька, розповідаючи про події в тилу армії, — на підставі особистих спостережень і привезеного з Харбину жмуту документів. Але з де-яких причин я залишив до слушного часу свій замір. А тимчасом об'явивсь д. Купчинський з відомими „разоблаченнями“ на сторінках „Руси“. Розповідаючи про

„героїв тила“, д. Купчанський ось що пише в одній з своїх статей про милосердних сестер:

„В буфетах... маленьке і велике російське начальство пиячило, лихословило, сердилось, кричало, пустувало, сварилось, сміялось, засипало, шурубурило, веселилось... річкою дзюрчали коштовні вина, недопитими розбивались пляшки... Частенько й милосердних сестер можна було зуспити в цих веселих кумпаніях“. (Див. „Кіев. Вѣсти“, 1907 р. Ч. 79).

Зміст.

	Стор.
І сміх—і гріх	3
„Погасла лампада“.	8
Кров'ю забризкані папірчики	15
Вогні	22
„107“	27
„Герої“	33
Безладдя	38
Люде	42
Над Прутом	52
Радикальні засоби	57
„Веселий твір“	63
Петро і Павло	69
Перемога	75
Політичною весною	81
Прокляття	87
В вогні і крові	96
Щоденник	107
От і все	168
„Христолюбивий воїн“	178
На війні	186
Милосердні сестри	190

